

לכתחילה אלא רק זורע תחתיה והעלים נושרים ממילא בעתיד. ולכך מקשה שפיר, כיון שר' יוסי מתיר בדיעבד 'זה וזה גורם', היה לו להתיר לזרוע ירקות שם ולא לחוש לנשירת הנביה (רמב"ן, ריטב"א, רי"ד). וכן הוא לפי מסקנת הסוגיא; למאן דאמר 'זה וזה גורם מותר' הגם שלכתחילה אסור, כנטיעת פרי ערלה – מותר לזרוע ירקות תחת האשרה אף בימות החמה, שאין זה נידון כלכתחילה וכו"ל. וכן מבואר בראשונים (רמב"ן ור"ן להלן סב.) שזריעה זו אינה נחשבת כלכתחילה, כיון שספק הוא אם מזבל אם לאו. והמאירי כתב: אכן לא הותר אלא לזרוע במרחק מה מן האשרה, שאין ודאות בהשבחת הנביה, אבל מתחתיו ממש – אסור.

ובעיקר איסור נטיעת האגוז לכתחילה, משמע בר"ן הטעם מפני שהוא כמבטל איסור לכתחילה, שאסור הדבר מדרבנן. (ודעת הראב"ד שביטול איסור לכתחילה אסור מן התורה, אך אפשר שאין דבריו אמורים אלא בביטול איסורין בידים ברוב, ולא בגרם כגון זה.) ואולם יש מן האחרונים שכתבו שאסור הדבר מן התורה, שהרי הנאה זו של נטיעה יש בה שוה פרוטה, והרי נהנה מאיסורי הנאה (כן כתב בפשיטות החזו"א יר"ד נו, ב. [ותמה ע"ד התוס' בפסחים (כו:)] שאין נראה כן מדבריהם. וצ"ב שלא הזכיר מאומה מדברי הר"ן. ואפשר שמהר"ן אין הוכחה גמורה, כי כתב טעם הכולל יותר, כגון ששותלו בשל אחרים שאינו נהנה כלל. וע' בספר מנחת שלמה (ח"ב נה, ב) שהקשה מדברי הר"ן על החזו"ד והישוע"י שכתבו לאסור ביטול איסור הנאה לכתחילה מהתורה כיון שע"כ הוא נהנה מהאיסור. וכן ע"ש בסו"ס"י פד]. וכדעה זו שאסור הדבר מן התורה, כתב הר"ד מקרלין – בקונטרס שבסוף ספרו 'יד דוד' ח"ב).

דף מט

באורים בפשט; ליקוטים מפוסקים אחרונים

'מאי לאו הא ר' יוסי והא רבנן' – ואע"פ שחכמים סוברים זה וזה גורם אסור, אעפ"כ אם זרע אגוז של ערלה, מודים שהגידולים מותרים. והטעם, כתב הרמב"ן על פי הירושלמי, לפי שהפרי כלה בקרקע עד שלא יצמח (וכ"ה בריטב"א ועוד).

והנה כתב בספר חוות דעת (י"ד קג, א) שאיסור שנסרח ונפסל לגמרי מאכילה, באופן שהותר – גם אם חזר ותיקנו ע"י הוספת חומרים אחרים – לא חזר ונאסר, שכבר פקע איסורו ונעשה כעפר [ובספר חלקת יואב (י"ד יא) חולק]. ולאו דוקא באיסורי אכילה, אלא אפילו באיסורי הנאה – כשנסרחו פקע איסורם לעולם.

והקשה על דברי עצמו מסוגיתנו; הלא מבואר כאן שפרי אסור שנטעו והצמיח, מותר משום 'זה וזה גורם' – משמע שאילולא שהיה כאן גורם אחר של התר (הקרקע), היו הגידולין אסורים, והלא הצמח נתהווה רק לאחר שהפרי האסור נסרח ונפסל מאכילת כלב, אעפ"כ כיון שבא בגרמת איסור הנאה – אסור.

אכן לפי שיטת הירושלמי והראשונים הנ"ל, מלבד הטעם של זה וזה גורם מותר, קיים כאן טעם נוסף להתר – שהאיסור כבר כלה ובטל מן העולם. [ואפשר אף ר' יוסי סובר טעם זה ע' ריטב"א. ואולם לדעת התוס' נחלקו בזה רבי יוסי וחכמים].

ומלבד זאת יש מקום לחלק בין הנידונים; אכן אילו היה לפנינו פרי ערלה שכבר נסרח עד שהותר, והיה שותלו באדמה – כל הגדל ממנו מותר, שכבר פקע איסורו לפני הנטיעה, אבל כאן מדובר שבשעה שזרעו באדמה היה אסור, והרי הנאת הנטיעה התחילה כשעדיין היה פרי גמור, על כן יש לומר שכל הנמשך ממנו אסור כהנאה מדבר האסור, הגם שבאמצע התהליך כבר נרקב הפרי (עפ"י שו"ת שבט הלוי ח"ב לח).

שיטת התוס' שאפילו לדעת האומר זה וזה גורם מותר – זהו רק כאשר שני הגורמים עושים פעולה אחת, כגון נביה המדשנת את הקרקע, שהיא והקרקע שניהם מסייעים לגידול. וכן הרכבת יחור ערלה בעץ זקן, אבל כשכל אחד עושה דבר אחר, כגון צל של אשרה עם הקרקע המותרת שכל אחד עושה פעולה אחרת – נידון כל גורם לבדו, ואסור. ולשיטתם לא התיר ר' יוסי בשנטע את האגוז וצימח, אלא בשהבירך והרכיב את הנטיעה באילן זקן. ואולם רוב הראשונים סוברים כדעת רש"י שהנוטע פרי ערלה – הגידולין מותרים. וכן נפסק בשו"ע (כאשר האריך לבאר בשו"ת פרי יצחק ח"א טו).

'שאור של חולין ושל תרומה שנפלו לתוך העיסה, לא בזה כדי לחמץ ולא בזה כדי לחמץ, ונצטרפו וחיצו...'. – מדובר בכמות של תרומה שהיא בטלה ברוב [אחד ממאה – כדין ביטול תרומה], ולכן אין לאסור מצד תערובת איסור או טעמו, אלא הנידון לאסור הוא רק מצד נתינת כח הגורם לחימוץ העיסה. ואילו היה האיסור הגורם היחיד לחימוץ – הכל מודים שהעיסה אסורה (עפ"י חדושי רבנו דוד בונפיר, תלמיד הרמב"ן. וע' גם בקובץ שעורים פסחים אות קיט).

או בסגנון זה: ממשות השאור נתבטלה בתערובת, ולא נשאר אלא טעמה, ולכן אע"פ ששבחה ניכר בעיסה – כיון שאותו שבח בא משני גורמים – מותר (עפ"י בשו"ת הר"ן ע).

[החילוק בין שני הטעמים הנזכרים הוא ביסוד הדין שדבר המחמיץ אסור; האם משום שהוא כדבר המעמיד, שהרי הוא הגורם לקיומה ולצורתה הנוכחית של העיסה המתוקנת. או שמא ענינו משום 'טעם כעיקר' – שטעם המחמיץ מורגש, וכדין תבלין ודבר העשוי לטעם שאינו בטל אפילו באלף. וכבר נחלקו בזה האחרונים – הרב מנחת כהן ופרי חדש ועוד. עפ"י שו"ת שבט הלוי ח"ח קא, ג. וע"ע במובא לעיל לב].

כשם שבדבר המחמיץ דנו משום 'זה וזה גורם', כך גם בדבר המטעים, כגון תבלין של התר ושל איסור שביחד הצטרפו לתת טעם – מותר, לפי מה שאנו נוקטים 'זה וזה גורם מותר'. וכן מבואר במשנה במסכת ערלה (ב, טו).

וכן מובא ביתה יוסף (או"ח שיח, וכ"ה ברמ"א) משבלי חלקט (פו, בשם ה"ר שמחה משפירא), אודות מי שעבר ונתן מלח בשבת בתבשיל שבכלי ראשון שעל האש, שאסור משום מבשל – אעפ"כ המאכל מותר, הגם שהמלח עשוי לטעם ואינו בטל, הלא מסתמא נמלח התבשיל גם מערב שבת אלא שלא נמלח כל צרכו, נמצא עתה יש כאן שני גורמים המטעימים, אחד של איסור ואחד של התר.

ואולם ה"ז (שם סקט"ו) חלק לפי שלא מצינו 'זה וזה גורם מותר' אלא אם באותו זמן שעושה האיסור את פעולתו, עושה גם ההתר פעולתו, כמו שתי חתיכות שאור המחמיצות כאחת, אבל כאן הרי המלח של התר כבר עשה את פעולתו, נמצא שהמלח של איסור שבא אחר כך נחשב כגורם יחיד.

והאחרונים (אליה רבה וחמד משה שם, ועוד) השיגו על דבריו, שהרי מבואר כאן שלדעת חכמים שהלכה כמותם, בין שנפל איסור בתחילה בין שנפל בסוף, לעולם מותר – הרי שאין חילוק אם שני הגורמים באים כאחת אם קדם ההתר ואח"כ בא גורם אסור.

ויש שכתבו לתרץ דברי הט"ז, שכאן מדובר בטרם נגמר תהליך החימוץ של השאור הראשון, אז נפל השאור של תרומה, והרי שניהם פועלים כאחת עתה. ואינו דומה למלח שגמר פעולתו ובא מלח אחר והוסיף מליחות. (באליה רבה צידד בחילוק זה, אך כתב שזהו דוחק. אמנם בשו"ת שבט הלוי (ח"ח קב,א) החזיק בחילוק זה בהסבר שיטת הט"ז. ע"ש).

עוד יש מקום לחלק בין החמצת עיסה, שאינה ראויה לחצאין, ואם כן כשאנו דנים על ההחמצה אנו דנים על התוצאה הסופית של עיסה מתוקנת, והרי יש לה שני גורמים, גם אם נעשה הדבר בשלבים. לא כן כשאנו דנים על טעם מלוח וכדומה – אין מקום לדון על הטעם המוגמר כחטיבה אחת, שהרי אין כאן יצירה חדשה, [גם יש אנשים שנוח להם במליחות מועטת ויש במרובה], אלא כל נתינת מלח נוספת נידונה לעצמה, כתוספת מליחות, בזה אמר הט"ז שאם המלח האסור בא בפני עצמו בסוף, הרי הוא נידון לעצמו. וע"ע בספר מנחת שלמה ה,א.

– נחלקו הראשונים כשיש בשאור האסור כדי לחמץ וכן בשאור המותר; יש אומרים (תוס' פסחים כז. ד"ה עד בשם רשב"א, ועוד) שגם בזה לדעת האומר 'זה וזה גורם מותר' – מותר (וכן דעת ר' שמעון בבביתא להלן סח. וחכמים אסורים – וטעמם באר בחזו"א (יו"ד כט,ב), לפי שהאיסור החמץ כשיעור. ואכן אילו היה מוציא את חתיכות השאור מהר, הגם שיש בכל אחד כדי להחמץ מותר, שהרי כל אחד לא החמץ כשיעור אלא בסיועו של השני).

ויש אומרים שאין נקרא 'זה וזה גורם' אלא כשאין בכל אחד כדי לחמץ, שאין כח באיסור לגרום לאותה תוצאה אלא בסיוע ההתר, אבל אם יש בכל אחד כדי לחמץ – אסור (תוס' כאן ולהלן סח. וע' מאירי ועוד. וכן פסקו אחרונים ביו"ד פז).

היה באיסור לבדו כדי להחמץ ולא בהתר – לדברי הכל אסור.

'אלא ר' אליעזר ורבנן דעצים, דתנן נטל הימנה עצים אסורה (צ"ל: אסורין כדלהלן במתני') בהנאה. הסיק בה את התנור חדש יותץ... ההוא גינתא דאיזבל בזבלא דעבודת כוכבים... הלכה כר' יוסי' – מבואר בסוגיא שלמסקנת ההלכה זה וזה גורם מותר אפילו בעבודה זרה, ולכן גינה שנזדבלה בזבל ע"ז – פירותיה מותרים. וכן אמרו לעיל בפרה שנתפטמה בכרשיני ע"ז. ולפי זה יוצא שמשנת 'הסיק בה את התנור' האוסרת את התנור ואת הפת – אינה להלכה. כן כתבו הר"ן ועוד ראשונים, וכן דעת רוב הפוסקים, (וכ"ה בשו"ע ורמ"א יו"ד קמב. וע"ש בש"ך; בהגר"א או"ח תמה).

ואולם הטור (יו"ד קמב) הביא בשם הרמ"ה שכתב לאסור, לפי שאיסור ע"ז חמור יותר משאר איסורים (וכן דייק מדברי הרא"ש, שהביא המשנה כצורתה). וב'בית יוסף' תמה מסוגיתנו, כנזכר.

ודעת הט"ז (שם סק"ד) לחלק בין תנור שהסיקו בעצי אשרה, שהעצים חיוניים לפת ובלעדם לא היתה נאפית, ובין גידולי קרקע שנזדבלה בע"ז שאינו אלא תוספת שבת, ולכך שם מותר אפילו בע"ז.

ואולם לדעת מגן אברהם (או"ח תמה סק"ה) בכל אופן ע"ז שאני, שהואיל ואסורה במשהו ואינה בטילה, אין אומרים בה 'זה וזה גורם מותר' [והלא כתב הר"ן שענין זו"ג משום תורת ביטול הוא. ואולם כתבו האחרונים שמהתוס' אין נראה כן. ע"ע בשו"ת אבני מלואים ו-ז; דובב מישרים ח"ג סא], וכשיטת הרמ"ה שהביא הטור. ולפי זה כתב, הוא הדין לענין חמץ בפסח, כיון שאוסר במשהו – זה וזה גורם אסור.

[בשו"ת אבני מלואים (ו, ז) כתב שאף שבע"ז מותר, בחמץ בפסח אסור, ע"ש. ובשו"ע הגר"ז החמיר בחמץ כשיטת המג"א, שלא במקום הפסד מרובה או שעת הדחק. אבל בחמץ בערב הפסד, כיון שבטל בששים – כתבו הפוסקים שזו"ג מותר. וע"ע בבאור השיטות שבשם הלוי ח"ח קג.

ובאבני נור (או"ח סס) כתב שאף אם ננקוט שזו"ג מותר בע"ז שלכך הפת שנאפתה בתנור זה מותרת, מכל מקום לכתחילה תנור חדש יותץ, מפני מצות איבוד עבודה זרה].

שאלה זו נוגעת לדיון המורחב בספרי הפוסקים האחרונים, אודות בהמה האוכלת חמץ בפסח ואוכלת גם דברים המותרים – האם מותר לשתות את חלב הפסח; יש אוסרים את החלב שבתוך מעט לעת משאכלה חמץ, מפני שהחמץ אסור בפסח במשהו וכל שאין לו ביטול, זה וזה גורם אסור, כשיטת המג"א. ויש מתירים – אם משום שאצל העכו"ם לא היה זה איסור הנאה. אם משום שחמץ שאסור במשהו – אינו אסור אלא באכילה ולא בהנאה, ובאיסורי אכילה זה וזה גורם מותר, או מטעמים אחרים. [המשנ"ב (תמח סקל"ג) הביא את שתי הדעות. ובשו"ת אגרות משה (או"ח ח"א קמז) האריך מאד בענין זה ובמסתעף, וזו מסקנתו:]

'היוצא מזה דבהמה שנתפטמה בחמץ בפסח וכל איסורי הנאה, אף בלא אכילת היתר כלל – מותרת לאכילה בו ביום, וכן מותר גם החלב שלה אף מבהמת ישראל, ואף שעבר על איסור בל יראה ואיסור הנאה – מותרות, דאיסורא דעבד עבד, אבל הבשר והחלב לא נאסרו בזה... – זהו להורות לדינא, אבל לבעלי נפש ודאי שטוב שיחמיר לעצמו כ'יש אוסרין' ולא לאכול החלב ולא לשחוט עוף שידוע שנתפטמה בחמץ לבד. ובסתמא – אין לחוש אף לבעלי נפש.'

וראה עוד בענין זה בצד המעשי – בידיעון הליכות שדה ('המכון לחקר החקלאות ע"פ התורה' גליון 95) – במאמריהם של הרבנים שלנגר ואפרתי שליט"א.

כמו כן דנו האחרונים על תבואה שנתחמצה ועבר עליה הפסח, וזרעה בקרקע – האם אותם גידולים מותרים אם לאו. ע' חק יעקב ומקור חיים תמג; שו"ת פרי יצחק ח"א טו.

פרק רביעי – 'רבי ישמעאל'

דף נ

'רבנן סברי... שאין נראות עמו מותרות' – שודאי לא נפלו ממנו. ואם תאמר, אמנם לא היו חלק העכו"ם עצמה, מכל מקום נחוש שמא נזרקו לה – אמנם כן, אלא שלמסקנא אין לאסור האבנים הנזרקות משום 'תקרובת' לפי שאין זו תקרובת כעין פנים, לכן מותרות. ולפי מה שסברנו בתחילה שתקרובת אסורה הגם כשאינה כעין פנים, יש לומר שסברנו שכל שנזרקת חוץ לד' אמות, אפילו בגדר 'תקרובת' אינה (ריטב"א).

מה שכתב שאין לאסור משום תקרובת כי אינן כעין פנים – זה לפי לשיטתו להלן [וכך היא דעת התוס' בד"ה בעינן. וכן משמע מרש"י], שכל שאינו כעין פנים – אינו נאסר כלל משום תקרובת. ואולם הביא שם מהראב"ד שאף שאינו כעין פנים – צריך ביטול (וכן כתב בכנסת הגדולה (יו"ד קלט) בבאור דברי הרמ"ך. ואולם בשער המלך (לולב, דף נב) הרבה להקשות על שיטה זו). ולשיטתו צריך לומר שחוץ לד"א אין זו 'תקרובת' כלל כמש"כ.

'לא קשיא כאן בתפיסה אחת כאן בשתי תפיסות' – הרי"ד (במהדורה תנינא) פרש 'תפיסה' – שטח תפיסתו של המרקוליס, כלומר המקום הפנוי שמסביבו. ומחלוקת ר' ישמעאל וחכמים היא בשתי אבנים שנמצאו בשטח התפוסה, שלר' ישמעאל אסור ולחכמים מותר. ובתוך ד' אמות למרקוליס – הרי זה כמרקוליס עצמו ואסור לכו"ע. וכשנחלקו 'בצד ארבע אמות' הכוונה היא בסמוך לאותן ד' אמות שמסביבו, כלומר בריחוק מהמרקוליס עצמו יותר מד' אמות.